

Sutjeska: Bitka med resnico in filmom

ZGODOVINA

Raziskovalna naloga

Tisa Tavčar Gerlovič

2. D

Mentorica: Dragica Marinko

Somentor: dr. Božidar Flajšman

Leto izdelave: 2020

Gimnazija Bežigrad

Kazalo vsebine

Povzetek	2
Uvod in namen naloge	3
Hipoteza.....	3
Evropa 1943 in bitka na Sutjeski.....	4
Film Sutjeska.....	5
Teoretični del	6
Primerjava filma in resnice	6
Prehrana na fronti in v zaledju.....	6
Konj – najzanesljivejše partizansko transportno sredstvo	7
Omemba Koče Popovića	7
Karakterizacija Nemcev.....	8
Karakterizacija partizanov, skupni duh in kolektivizem.....	9
Morala na bojišču.....	10
O Titu in filmu	10
Snemanje iz vojaške perspektive	11
Uporaba različnih jezikov v filmu	12
Neupoštevanje ukazov.....	12
Empirični del	13
Intervju z dr. Božidarjem Flajšmanom	13
Rezultati	15
Razprava	15
Zaključek	16
Viri	17

POVZETEK

»Zgodovina kinematografije je zgodovina moči ustvarjanja zgodovine.«

(J. Rancière)

Pisalo se je leto 1943 – Evropa je bila priča krvavim bitkam med silami osi in zavezniki, ki so pridobili na stran proti okupatorju tudi veliko manjših, a močnih odporniških gibanj, kot je npr. partizansko. To se je 1943 pokazalo kot eden izmed ključnih faktorjev, da se je vojna tehnika pomaknila na zavezniško stran. Uspeli so namreč ubraniti Balkanski polotok z akcijami v gorah – ena izmed pomembnejših je **bitka na Sutjeski** (15. 5 –16. 6. 1943). Po bitki, znameniti zaradi neverjetnega preobrata v prid partizanom, ki so bili v absolutni manjšini v primerjavi z Nemci (teh je bilo sedemkrat več), je bila 1973 v produkciji Filmske radne zajednice posneta »Sutjeska«, znana tudi po igralski zasedbi – Richarda Burtona, Irene Papas idr. in prisostvovanju predsednika SFRJ J. B. Tita na snemanju.

Cilj naloge je odkriti, ali se zgodovina (ne)namerno vedno bolj potvarja, če narašča število posrednikov. Medij, kakršen je film, namreč že sam po sebi s čim krajšimi sintezami dogodkov in poudarki na mamljivi podobi pogosto sproži nenatančnost, celo parcialnost in selektivnost, ki sta usmerjeni k intenzivnemu učinku na gledalca ne glede na to, ali je ta pridobljen z navajanjem resničnih dejstev ali zgolj olepšanih, izkrivljenih. V nalogi vrednotim in potrdim hipotezo **»Filmska umetnost odstopa od resnice (v filmu Sutjeska) in jo iz različnih razlogov potvarja«** na različnih tematskih področjih (zdravstveno stanje vojakov, orožje in bojna taktika, karakterizacija nasprotujočih si strani, morala in transport po bojišču), naloga pa osvetljuje tudi proces nastajanja filma iz političnega aspekta oz. vpliv ustvarjalcev in prisotnosti Tita na snemanju na dogajanje v filmu. V nalogi pridem do zaključka, da je v filmu nekaterim podrobnim uprizoritvam navkljub večina zgodovinskih dejstev prikrojena, pa naj bo zaradi političnih manipulativnih vzgibov, želje po prizanašanju gledalcu, subjektivnega dojetja vojne ali zgolj umetniške svobode ustvarjalcev. Razumeti je treba minimalna odstopanja med filmom in resnico kot posledico neizvedljivosti poustvarjanja identičnih razmer, kljub določeni meri umetniške svobode pa ta ne sme predstavljati izgovora za potvarjanje zgodovine.

UVOD IN NAMEN NALOGE

Primarni cilj te raziskovalne naloge je raziskati okoliščine bitke na Sutjeski med drugim tudi ob opori filma *Sutjeska* (1973) ter odkriti, v kakšni soodvisnosti sta resnica in tisto, kar je prikazano na filmskem platnu oz. če se resnica oz. zgodovina (ne)namerno vedno bolj potvarja in krivi, če narašča število vmesnikov, posrednikov. Kvaliteta in verodostojnost vira o zgodovinskih dogodkih sta namreč pogojeni s čim večjo »čistokrvnostjo«, primarnostjo vira, katerega glavna funkcija mora torej biti zgolj objektivno navajanje zgodovinskih dejstev, ne pa tudi npr. fasciniranje gledalca/bralca oz. morebitna propaganda ali potvarjanje. Hkrati poudarjam, da namen naloge ni kritika netočnosti pri nastajanju filma o bitki na Sutjeski, marveč objektivno raziskovanje in komentiranje le-tega. Res je sicer, da film *Sutjeska* ni zgodovinski dokumentarni film, marveč igran umetniški zgodovinski film. Ne glede na to pa menim, da želja po fasciniranju gledalca ne sme nadvladati nad resničnimi zgodovinskimi dejstvi do te mere, da so le-ta prikrojena; prav to pa se še posebej v filmih z močnim političnim propagandnim ozadjem še prepogosto dogaja in posledično potvarja zgodovinska dejstva.

Hipoteza

Glede na to, da smo dandanes soočeni z revizijo zgodovine, poskusi zanikanja sodelovanja z okupatorjem in na sploh priča nejasni meji med fikcijo in fakcijo, kot hipotezo postavljam trditev: **»Filmska umetnost (v filmu *Sutjeska*) odstopa od resnice in jo iz različnih razlogov potvarja«.**

Predstavljanje zgodovinskih dejstev naj po mojem mnenju ne bi smelo imeti estetske funkcije, zato se je lotiti filma o prelomnih zgodovinskih dogodkih izredno kočljivo. Namen te naloge je potrditi oz. ovreči to hipotezo in jo v obeh primerih utemeljiti oz. v primeru potrditve poiskati razloge za potvarjanje zgodovine v filmu.

Utemeljiti jo nameravam s teoretičnim delom – raziskovanjem pisnih virov in ogledom filma *Sutjeska* (režiser Stipe Delić) ter s praktičnim delom – intervjujem z dr. Božidarjem Flajšmanom z oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, ki bo govoril o potvarjanju zgodovine v filmski umetnosti. Praktični del zajema tudi ogled dokumentarnega filma *Cinema Komunisto* srbske režiserke Mile Turajlić. Slednji vir sicer citiram kar v teoretičnem delu.

Evropa 1943 in bitka na Sutjeski

Spomladi 1943 je prišlo do zloma nemško-italijanske fronte v Afriki, medtem ko je Hitler skušal reševati situacijo na Balkanu, ki mu je ušla izpod nadzora. Pričakoval je namreč nenaporno aneksijo Jugoslavije in njeno priključitev k Trojnemu paktu, vendar je naletel na odpor. Če bi se tako zavezniki izkrcali na Jadranu, bi jih pozdravile Titove divizije, ki bi se že tako močne še okrepile. Temperatura v sobanah »Volčje jame« diktatorja Tretjega rajha je naraščala, zato so sprejeli odločitev, da je treba partizane kot nevarne nasprotnike po hitrem postopku uničiti – to je bilo vodilo na območju Balkana vodilnega nemškega generala Alexandra Löhra.

Bitka na Sutjeski je trajala od 15. maja do 16. junija 1943. Šlo je za skupen napad sil Osi, ki so želele uničiti partizanske sile ob reki Sutjeski v jugovzhodni Bosni. Neuspeh te ofenzive je postavil mejnik za tedanjo Jugoslavijo v drugi svetovni vojni. Ker prejšnja nemška operacija - Fall Weiss (bitka na Neretvi) – ni bila uspešna, so Nemci maja začeli novo – t. i. operacijo Schwarz (znana tudi kot peta sovražnikova ofenziva) z enakimi cilji kot prejšnjo, tj. uničiti partizansko vojsko in aretirati njenega voditelja, Josipa Broza Tita.

Zaradi boljših začetnih položajev so sile Osi takoj dobile prednost in obkolile partizane z vseh strani ter jih popolnoma izolirale na Durmitorju (planota v severni Črni gori), ki sta jo z vsake strani po ena obdajali reki Tara in Piva. Partizani so se bili tako primorani boriti v dober mesec dolgi bitki kljub nemški popolni tako številčni kot tudi položajski nadvladi. 28. maja 1943 se je s padali v neposredno bližino fronte spustila tudi prva britanska vojaška misija pri Titovem vrhovnem štabu (Deakin, 1976, str. 28).

Po nekajkratnih neuspešnih prebojih na jug in vzhod, v Srbijo, se je Glavni štab odločil, da se partizanske enote razdelijo v dve skupini: prva skupina, kjer je bil tudi Glavni štab, naj bi poskušala s prebojem na zahod, medtem ko naj bi se črnogorske divizije in ranjenci poskušali prebiti na jug in vzhod. V začetku junija so sile NOVJ (Narodnoosvobodilna vojska Jugoslavije) pri Tjentištu prešle reko Sutjesko, vendar so imele dalmatinske brigade, ki so ščitile smer načrtovanega preboja, velike izgube in so se bile prisiljene umakniti. S tem so se sile NOVJ znašle v dolini Sutjeske v celoti obkoljene in v brezizhodnem položaju (Goldstein, 2017, str. 298–307).

Ključni trenutek bitke predstavlja (samovoljna) odločitev Koča Popovića, komandanta 1. proletarske divizije, ki je neskladno s Titovim ukazom s svojo divizijo 9. junija 1943 samovoljno zasedel položaje na Zelengori in na severu, ne da bi (zaradi nedelujočih radijskih postaj) obvestil Glavni štab, celo poslal Prvo proletarsko brigado komandanta Danila Lekića z nalogo poiskati možno mesto preboja. V jutranjih urah 10. junija je Prva proletarska brigada odprla vrzel v nemškem obroču, kasneje pa jim je sledila še glavnina NOVJ (Popović, 1988, str. 139–141).

Po uspešnem preboju so partizani nadaljevali z ofenzivnimi akcijami in se umaknili v vzhodno Bosno. Trem brigadam in osrednji bolnišnici s preko 2000 ranjenci se umik ni posrečil.

Na Hitlerjev ukaz je nemški glavni general Alexander Löhr dal pobiti vse partizane, vključno z neoboroženimi ranjenci in zdravniškim osebjem. Partizanske sile so v ofenzivi utrpeli hude izgube, saj je padla kar tretjina v bitki udeleženi partizanov (6391 mož).

Nemški poveljnik na tem območju, Rudolf Lütters, je 15. junija ukazal prenehanje operacije Schwarz, saj »gre pri nasprotnikih za komunistične upornike z dobro organizirano vojsko z visoko bojno moralno in izkušenim vodstvom«. (Goldstein, 2017, str. 298–307).

Izgube:

- Nemčija: 583 ubitih, 425 ranjenih in neznan število pogrešanih.
- Italija: neznan (vendar relativno malo v primerjavi z Nemci).
- Bolgarija: neznan (vendar zelo malo).
- Hrvaška: neznan (toda približno četrtno izgubljenih Nemcev)
- Partizani: 6391 borcev plus približno 2537 civilnih simpatizerjev, ujetih v kordonu osi in ustreljenih na kraju samem. Skupaj: 8928. (Axis History).

Film Sutjeska

Omenjeni film je prvič ugledal luč sveta 3. julija 1973, trideset let po bitki na Sutjeski. Nastal je v režiji Stipeta Delića, scenarij pa so v glavnem napisali Sergej Bondarčuk, Miljenko Smoje, Dragan Golubović, Wolf Mankovitz in Viktor Kučan. V glavnih vlogah so igrali Richard Burton (vloga Josipa Broza Tita), Ljuba Tadić (Sava Kovačević), Velimir Bata Živojinović (Nikola), Irene Papas in Ljubiša Samardžić (Dragojlo Stojić). Film je nastal v produkciji FRZ (Filmska radna zajednica) „Sutjeska“ in „Bosna filma“ (Sarajevo), glavni producent pa je bil Nikola Popović. Glasbo je spisal grški skladatelj Mikis Teodorakis. (Husić, 1973, str. 126–127).

Posnet je bil v narodnem parku Sutjeska in velja za enega najdražjih filmov v zgodovini kinematografije v tedanji Socialistični federativni republiki Jugoslaviji. Film je istega leta, tj. 1973, prejel filmsko nagrado, ki jo je podeljevala Socialistična federativna republika Jugoslavija z imenom Zlata arena.

TEORETIČNI DEL

Primerjava filma in resnice

Teoretični del je razdeljen na posamezne tematske sklope, znotraj katerih sem vrednotila pravilnost svoje hipoteze ob primerjavi pisnih virov in filma.

PREHRANA NA FRONTI IN V ZALEDJU

V skladu s skrajnostjo okoliščin, ki jo prinesejo ekstremne razmere kot je vojna, so tudi vse gospodarske panoge v takem času usmerjene predvsem v proizvodnjo orožja, transportnih sredstev za lažje preboje in ostale stroje ključnega pomena za uspeh na bojišču. Tako je prehrana vojakov še posebej pri članih odporniških, gverilskih gibanj, kot so partizani, ki že ideološko ne stremijo h kopičenju materialnih reči, milo rečeno, šepala.

Dr. Nikola Nikolić v svojem delu »Z ranjenci prek Sutjeske« opisuje epopejo bolnišnice 1. proletarske divizije, ki se začne z njegovim prihodom v vrhovni štab marca 1943 in med drugim popisuje hrumenje bitke na Sutjeski, ki jo je kot upravnik omenjene bolnišnice doživel še preveč od blizu. Delo je nastalo na podlagi njegovih dnevniških zapiskov. Kot zdravnik je bil prisiljen v inovacijo, iznajdbe novih, zasilnih rešitev in metod zdravljenja ranjencev in bolnikov. Prav tako pa je moral biti iznajdljiv in taktičen pri izbiri optimalne prehrane, ki bi energijsko pokrila izjemne vojaške napore ranjencev, da bi se čim prej vrnili na fronto.

Kot pravi eden izmed zapisov v Nikolićevem dnevniku z dne 4. 6. 1943: »Hrana je bila slaba in pomanjkljiva, zato so se rane celile počasi in so jih z lahkoto okužili običajni bacili (saprofiti), ki v normalnih okoliščinah niso nevarni. Zaradi pomanjkanja beljakovin in zlasti vitaminov (A in D) se našim ranjencem ni obetalo nič dobrega.«(1982, str. 184).

Da pa so ranjenci preživeli (smrti so bile vsaj v bolnišnici 2. proletarske divizije med ranjenci kljub težkim razmeram zaradi skrbne nege in kolektivizma razmeroma redke – npr. tekom bitke na Sutjeski bi se v omenjeni bolnišnici po Nikolićevi dokumentaciji umrle dalo prešteti na prste ene roke), so morali bolničarji in zdravniki znati tudi improvizirati. Tako so na primer iz koruzne moke in kopriv naredili t. i. »gozdni čaj«, ki je sicer med ranjenci in bolniki zaradi vsebnosti kopriv vzbudil upor in negodovanje, vendar so bile tovrstne zasilne rešitve ključne za preživetje.

Prehrana vojakov je bila še bolj skromna od prehrane ranjencev, saj jih je večina odstopila svoj delež bolj potrebnim, vseeno pa se tudi v filmu da opaziti nekaj podobnosti. Tako na primer po nemškem letalskem napadu tudi v filmu jedo koprive, ki so jih prinesle bolničarke (1:34:00).

KONJ – NAJZANESLIVEJŠE PARTIZANSKO TRANSPORTNO SREDSTVO

Čisto vsak vir, ki sem ga prebrala, je prevevala nezmotljiva povezanost posameznika s svojim »konjičkom« (če je bil seveda tako srečen, da ga je premogel). Njihovi lastniki so bil povečini borci in bolnišnice, kjer so živali pomagale pri transportu ranjencev, vodij oddelkov in sanitetnega materiala. V višavah, kakršnih se je odvijala bitka na Sutjeski (npr. pomembna strateška točka, vrh Maglič, je z 2386 m najvišji vrh Bosne in Hercegovine), so lahko vojaki na kakršno koli mehanizirano transportno sredstvo pozabili. Kljub temu so tudi ob uporabi konjev, ki so med drugim tovorili radijske postaje, oddajnike in živež, utrpeli velike smrtne žrtve, pri čemer so se počutili skoraj enako kot pri izgubi svojega tovariša. V filmu je prikazan tipičen zdrs konja z zanj preozke gorske steze (1:30:00), ki se konča z utopitvijo te za partizane »svete« živali.

Prav tako je ježa kljub pospeševanju premikov po fronti vojake ogrožala še posebej med nemškimi zračnimi napadi. Tisti, ki so jahali, so bili namreč veliko lažja tarča za bombe, saj so bili dvignjeni in posledično veliko vidnejši letalom. To potrjuje tudi Peko Dapčević (poveljnik 2. proletarske divizije), ki v Filmski Sutjeski opisuje, kako ga je Tito »neprestano grajal, da se z jahanjem »ponuja« sovražniku kot lahka tarča (Husić, 1973, str. 66).

»Ti konjički so potomci čistokrvnih arabskih žrebcev. Izvrstno so se bili prilagodili življenju v skalnati puščavi. Škoda, da nismo razumeli njihove govorice, ker nas je resnično zanimalo, kaj si mislijo o vsem skupaj. Vendar se nam je zdelo, da nam s svojim nedoumljivim hrzanjem skušajo povedati, kako zelo tudi oni sovražijo nacizem.« (Nikolić, 1982, str. 230).

OMEMBA KOČE POPOVIĆA

Vprašanje je, ali bi bila bitka na Sutjeski res tako zmagovita oz. ali ne bi zmaga partizanov vsaj nastopila kasneje, če ne bi bilo Koče Popovića, poveljnika 1. proletarske divizije. Ključni trenutek bitke namreč predstavlja njegova samoiniciativna odločitev. Medtem, ko je Glavni štab Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije s Titom vztrajal pri preboju na zahod preko položajev dalmatinskih brigad, ki so jih nemške sile že prebijale, se je Popović odločil za preboj na severovzhod. Tako je s svojo divizijo zasedel položaje na Zelengori (9. junija 1943) in poslal Prvo proletarsko brigado komandanta Danila Lekića z nalogo poiskati možno mesto preboja na sever. Zaradi nedelujočih radijskih povezav o tem ni obvestil Glavnega štaba. 10. junija zjutraj je Prva proletarska brigada v jurišu pri Vrbničkih kolibah pod Balinovcem tako prebila položaje bojne skupine Höhne iz sestava 369. legionarske divizije in s tem odprla vrzel v nemškem obroču. (Popović, 1988, str. 139–141).

Vsemu navkljub pa nisem v filmu niti enkrat zasledila niti poimenske omembe Popovića, kaj šele pomembne vloge, kar je glede na njegovo esencialno odločitev res nenavadno. Na očitno politično nemilost, ki je doletela poveljnika, nakazuje tudi zapis v Goldsteinovem »Titu«, ki pravi, da Popović ni bil povabljen na proslavo 30. obletnice bitke na Sutjeski 1973. Manj kot leto dni pred proslavo (jeseni 1973), kar je hkrati tudi leto pred nastankom filma (izšel 3. 7. 1973), je namreč po več kot 30 letih lojalnosti odstopil s položaja zaradi nestrinjanja s Titovo politiko. Tako je na proslavo prišel kot navaden občan in s tem dojel, da se »zaletava v neprebojni okop funkcionarskega samoljubja, ki mu daje vedeti, da tu zanj ni več prostora«. Poleg tega je se Popović že prej ni strinjal z določenimi manifestacijami oz. vojnimi obeleževanji. Tako je na primer leta 1971 ob proslavi 30. obletnice ustanovitve 1. proletarske brigade v Rudu zavrnil udeležbo, rekoč: »Jaz sem bil tam, ko je bilo treba.« (Goldstein, 2017, str. 868-869).

Razvidno je torej, da Popović tako ali tako ni bil največji pristaš obujanja zgodovine na pompozni in izumetnični način, kar bi lahko pojasnilo morebitno »nenavdušenost« nad izdelavo filma. Vseeno pa so bila očitno ključnega pomena trenja med Titom in Popovićem, ki so bila celo tako velika, da sam komandant 1. proletarske divizije ni bil uprizorjen v filmu, pri čemer gre po mojem mnenju za hudo potvaro zgodovine. Konec koncev gre tudi pri filmu za zgodovinski vir, ta pa naj ne bi, v kolikor velja za verodostojnega, bil popačen in zasenčen s političnimi nesoglasji, ki krivijo resnico.

KARAKTERIZACIJA NEMCEV

Glede na to, da gre za srbohrvaški film, je razumljivo, da nepristranskosti do vojne, ki se je odvijala v domovini ustvarjalcev filma, pri le-teh ni bilo mogoče zmanjšati do popolne objektivnosti. Tako so na primer nemški generali prikazani kot izrazito osorni, hladni, tako rekoč »ubijalski stroji«, ki brezčutno kosijo vse pred sabo. Tovrstne karakteristike so podkrepljene z skorajšnjim lajanjem »befehtov« nemških generalov, ki naročajo ubiti vse, kar se premika. »Tam spodaj hočem pokopališče. Sutjeska naj za komuniste postane ogromno grobišče,« v filmu (1:55:00) pravi general Lütters (nemški komandant operacije Schwarz) .

Kljub dramatičnemu prizvoku pa izjava o okrutnosti ni bila daleč od resnice – tudi Nikolić piše o nevzdržnem, brezčutnem nemškem bombardiranju celo naselij civilistov, med drugim o gostoljubnih prebivalcih vasi Jerenići: "Za nami so bili naši ljubi Jerenići, zaviti v plamene in dim. [...] Okupator bo pobijal tudi otroke, ker je tako ukazal general Bader.« (1982, str. 138).

»V vasi Doli so v eni uri pobili 520 domačinov, med njimi tudi 107 otrok. Ko preboj 3. divizije na Sutjeski ni uspel, so esesovci pobili vse zajete partizane, med njimi tudi približno tisoč ranjencev iz Centralne bolnice ter 220 bolničark in 30 zdravnikov. Ranjence na nosilih so poklali.« (Gorjanc, 2017).

Konec koncev pa bi bilo omiliti resnico nepošteno, saj, kot je rekel Tito na premieri filma: »Svojega nasprotnika ne smete podcenjevati ali karikirati, ker če to storite, potem razvrednotite sebe. Še posebej, ker je bil naš sovražnik dobro pripravljen in, treba je priznati, zelo borben.« (XXZ Magazin, 2018).

V filmu je med drugim opazno tudi poudarjanje gmotne, številske premoči Nemcev s pomočjo glasbe: ob prikazu nemške vojske je grozeča, bobneča in podkrepljena z imaginarnimi bobni ter orkestrsko spremljavo za razliko od partizanskega petja, ki zamira, je šibko.

KARAKTERIZACIJA PARTIZANOV, SKUPNI DUH IN KOLEKTIVIZEM

Partizani so prikazani kot skrbni, sočutni, prijazni, topli. V filmu je razvidna tudi med ranjenci neverjetna moč (00:06:30) in volja, saj npr. vojak v filmu kljub izgubljenima obema nogama želi nadaljevati boj. V tem primeru ne gre za umetniško estetizacijo in pretirano hvalo partizanskega duha, saj je ta potrjen tudi v Nikoličevih »Ranjencih«; mnogi hudo ranjeni so želeli kljub ranam, zaradi katerih so bili v smrtni nevarnosti, nazaj na fronto. To so jim bolničarji le stežka preprečili, saj je bilo goreče želje partizanov po maščevanju Nemcem nemogoče pogasiti.

Kot posebno zanimiva razsežnost pri prikazovanju partizanov se poraja vprašanje junaka. Predstavljene so sicer osebne zgodbe posameznih (izmišljenih) vojakov, vendar v obliki odsekov – gledalec ne dobi občutka, da bi dogodke v življenju enega vojaka povezovala določena *fil conducteur*. Namesto tega je poudarjena koherentna, medsebojno odvisna skupnost z istim ciljem oz. usodo. Kot pravi v filmu Sava Kovačević, komandant Tretje udarne divizije: »Usoda ranjencev je usoda Tretje divizije. In tudi moja.« Celo podoba Tita je skrbno naravnana po kolektivističnih načelih – je le najvidnejši, najbolj pogosto prikazan lik (k čemur je močno pripomoglo igranje Richarda Burtona), vseeno pa ne daje vtisa osrednjega lika filma, katerega namesto individualistične osredotočenosti preveva komunistični, kolektivistični duh.

Kolektivističnemu duhu navkljub pa v filmu manjka ljubezenska tema, ki je sicer niti ne bi pričakovali od vojnega filma. Pa vendar, Vladimir Dedijer (srbski akademik in član Komunistične partije Jugoslavije; udeležen v bitki) pravi: »Obstaja tudi druga plat življenja partizanov in to je ljubezen v najglobljem pomenu. [...] Nismo bili asketska vojska v negativnem smislu, ampak vojska, ki živi, razmišlja o prihodnosti itd. Taki prizori manjkajo v filmu, ogreli bi vzdušje.«

Svoje strinjanje je izrazil tudi Peko Dapčević (poveljnik 2. proletarske divizije), zato sta Dedijer in Dapčević kot priči resničnemu dogajanju s fronte podala svoje predloge ustvarjalni ekipi Sutjeske. Prišlo pa je do manjšega konflikta med Dedijerjem in scenaristom Branimirjem Ščepanovićem, ki se je čustveno odzval na ugovore. Branil se je, češ, da je celo leto delal na scenariju in posvetil izključno projektu Sutjeska. Kasneje so s posredovanjem Nikole Popovića, direktorja ekipe, sicer dosegli dogovor, vseeno pa očitno v filmu ni vse prikazano tako, kot bi si želeli tisti, ki so prisostvovali resničnemu dogajanju na fronti, na nemalo mestih je torej slika na platnu podrejena umetniškemu navdihu ustvarjalcev. (Husić, 1973, str. 69).

MORALA NA BOJIŠČU

Kolektivistični duh pa dokazuje tudi precej banalen dogodek, povzet v Nikolićevem dnevniku, ki pravi, da je eden izmed ranjencev umrl zgolj zaradi smrti drugega ranjenca od »moralnega šoka«, saj je postal »žrtev lastnega tovarštva«. Menim, da bi film s prikazom tovrstnih anekdotnih dogodkov pridobil na t. i. »naravni dramatičnosti« in bi se posledično lahko izognil estetizaciji na delih, kjer to ni v skladu z resnico.

Gledalcu filma je namreč tudi prikrito, da pa včasih za kolektivizem ni bilo prostora – bolnišnice II. divizije je med drugim bila prisiljena nečloveško pustiti onemogle ranjence v zasilno postavljenih bolnišnicah (piše Nikolić – str. 223), saj enoti ti niso dovolili mobilnosti. Prikaz takega dogodka v filmu pa bi najverjetneje omadeževal ugled režima in boja na Sutjeski nasploh, zato lahko zanesljivo sklepamo, da so mnogi »sporni« dogodki, kot je ta, namerno izpuščeni.

O TITU IN FILMU

Josip Broz Tito, takrat vrhovni komandant Jugoslavije, je bil zagret, da bi se posnelo čim več filmov o partizanih. Za ta film je celo sam namesto režiserja Delića izbral glavnega igralca – Richarda Burtona, ta pa je vlogo s sicer svojim pristopom in koncepcijo odigral po dogovorih s Titom. Nosil naj bi celo Titovo uniformo, ki naj bi se mu »prilegala kot ulita«.

Glede na to, da je bil Tito na Sutjeski ranjen – posledice tega pa bi se lahko kazale v povsem drugačni zgodovini, kakor jo poznamo danes, je Tito zelo budno spremljal snemanje. Preučil in pregledoval je material ter pripisoval opazke na svojo kopijo scenarija. (Turajlić, 2012).

Predsednik Tito in njegovi sodelavci so si 29. junija 1973 na Brionih ogledali "Sutjesko" in pohvalno spregovorili o filmu. Res pa je, da po Brozovo »obstaja manjše število dogodkov, ki bi se jih dalo obravnavati oz. prikazati drugače, vendar nič kaj večjega." (Husić, 1973).

Burtona je spoštoval in njegovo odigrano vlogo pokomentiral kot umirjeno, brez nepotrebne dramatizacije, nervoze. »Vedno je skoncentriran ... In ko gre za primerjavo, je to, ali sem bil tudi sam tak, druga stvar ... Je nekoliko starejši, kot sem bil sam takrat. Prav tako je malo zgrbljen, kakršen pa jaz še danes nisem.« (XXZ Magazin, 2018).

Titova osebnost je v filmu prek dialoga, odločitev in interakcij z drugimi vojaki prikazan kot mogočna, trdna in neustrašna. Primerja se lahko z neuklonljivo silo, ki kljubuje nemški sovražni sili in se kljub totalni premoči Nemcev nikoli niti ne izrazi želje po umiku in vdaji. Vseeno pa na platnu niso nikoli prikazani v resnici prisotni komandantovi (sicer povsem razumljivi) dvomi in ukrepi, ki niso bili vedno usmerjeni v aktivno obliko boja. Funkcija in renome od razumnega vojaškega voditelja namreč od časa do časa zahtevata tudi razsodno odločitev o umiku oz. vojaškemu »nazadovanju«, kar se tiče pozicije na fronti, v kolikor so čete preveč ogrožene.

Tako recimo film izpušča Titovo odredbo z dne 19. maja, ki izrecno veli: „Poznavanje sovražnikove surovosti nam daje vedeti, da bi ti uničili ne samo naše enote, ampak tudi civiliste na zasedenih območjih, zato vrhovni štab vojaškim oblastem izdaja ukaz, da je treba obvestiti vse osvobodilne odbore o neposredni prihajajoči grožnji, in ukazuje, da se morajo ljudje pravočasno zateči v gozdove!«. (Husić, 1973, str. 69).

SNEMANJE IZ VOJAŠKE PERSPEKTIVE

Kar se tiče prikaza bojevanja in uporabe orožja, so ustvarjalci filma bili zelo natančni. Za upodabljanje vojakov so v skladu z dogovorom z vodstvom jugoslovanske vojske uporabili jugoslovanske vojake med služenjem vojaškega roka. Vodstvo je očitke, da gre za zapravljanje časa, zavrnilo, češ, gre za obujanje urjenja pomembne vojaške tehnike – partizanske. Pri snemanju sta sodelovala dva posebna polka Jugoslovanske ljudske armade, skupaj okoli 3.500 vojakov z 220 četami in oficirji ter podoficirji. Film Sutjeska je ves čas je imel tudi svoje letalstvo.(Husić, 1973, str. 104).

Zaključim lahko, da so se iz vidika realističnega prikaza same taktike bojevanja in vrst orožja zelo potrudili, uporabili so namreč tudi nemške tanke iz vojnega časa, aviacija v filmu pa naj bi prepričala tudi Tita. (Turajlić, 2012).

UPORABA RAZLIČNIH JEZIKOV V FILMU

Povsem jasno in tudi javno znano je, da Richard Burton (uprizoril Tita) ni znal govoriti srbohrvaško. Tako so si ustvarjalci filma pomagali s sinhronizacijo - Burtonu je namreč glas posodil kar Petar Baničević, ki je uprizoril stotnika Deakina.

Kljub temu pa se komunikacija v filmu z vidika jezikov od realnega stanja bistveno razlikuje, če gre verjeti stotniku Deakinu, ki je dogajanje na Sutjeski dokumentiral v knjigi »Gora trdnjava«. V filmu se namreč Tito z angleško odpravo pogovarja angleško, sama pa sem med prebiranjem Deakina zasledila naslednje: »Potem, ko je padel Stuart, ki je tekoče govoril srbohrvaščino, sem bil prisiljen opravljati vse poslovne stvari in pogovore s Titom v **nemščini**, ki jo je zlahkoma govoril z rahlim dunajskim akcentom [...] Z nekaj težavami je lahko bral angleško.« (1976, str. 102).

Tako stotnik navaja le dva jezika komunikacije med angleško odpravo in Titom – srbohrvaščino in nemščino, angleščine pa ne omeni. Posledično menim, da je v filmu prišlo do netočnosti pri uporabi jezikov.

NEUPOŠTEVANJE UKAZOV

Sredi bitke je bilo vojakom ukazano, da zakopljejo vse svoje težko orožje, ki bi zmanjšalo mobilnost enot, torej da ga uničijo, da ga sovražnik ne bi mogel uporabiti. Dragojlo Stojić, poveljnik podporne čete težkega orožja, pa je menil, da je bolje prihraniti in nositi top, češ, škoditi ne more. Tako ga je razstavil, naložil na konja in pokril s šotorskim krilom, da ga ni bilo mogoče videti. Na odseku Kalinovik-Foča, kjer naj bi vrhovno poveljstvo prodrlo skozi obroč, je naletelo na kolono nemških tankov. V tistem trenutku je prišel na vrsto skriti top in uničil tri nemške tanke ter eno letalo. To je omogočilo čiščenje ceste in poveljstvo ter z njim vojska se je uspešno premaknila na drugo stran.

Ob koncu bitke je Tito postrojil preostali del brigade in neubogljivemu orožniku ukazal, naj izstopi iz vrste ter ga vprašal, zakaj je prekršil ukaz. Dragojlo je odgovoril, češ, tako je to, tovariš, pač, »švercali smo«. In Tito se je zasmel in rekel: "Prekršili ste moj ukaz, vendar vas moram pohvaliti." Šlo je namreč za enega izmed prelomnih trenutkov bitke na Sutjeski, in vprašanje, če bi zmaga nastopila tako hitro brez Dragojlovega neupoštevanja navodil (Husić, 1973, str. 31).

Ta junaška zoperstavitev pa je prikazana tudi v filmu, Dragojla je uprizoril Ljubiša Samardžić. Menim, da tovrstni dogodki na platnu še popestrijo že tako napeto dogajanje in zaslužno postavijo pod žaromete tiste, ki so bili eden izmed členov v verigi, zaslužni za zmago, ki je predstavljala prelom v jugoslovanskem bojevanju.

EMPIRIČNI DEL

Empirični del vsebuje intervju z dr. Božidarjem Flajšmanom z oddelka za zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani, katerega namen je potrditi oz. podkrepiti postavljeno hipotezo. Želela sem namreč še mnenje nekoga, ki se na izbrano raziskovalno področje spozna, si je film ogledal in bi lahko iz kritičnega strokovnega vidika presodil vpliv filmskih ustvarjalcev in ostalih zunanjih dejavnikov (npr. prisostvovanje predsednika SFRJ) na potek v filmu.

Intervju z dr. Božidarjem Flajšmanom

Iz kakšnih razlogov, iz zgodovinarskega vidika, menite, da v prikazovanju zgodovinskih dogodkov v zgodovinskih filmih prihaja do odstopanj od resnice?

Iz več razlogov: gre za subjektivni vidik avtorja, zaradi umetniške svobode, zaradi propagande oziroma manipulacije v politične namene, zaradi komercialnih razlogov in tudi zaradi nezadostne usposobljenosti ustvarjalcev filma prepričljivo prikazati kompleksnost nekega dogajanja. Gotovo vpliva tudi producent, denimo če film financira država lahko hitro pride do povečevanja zgodovine nekega naroda.

Kot vsak zgodovinski vir je treba tudi film kritično ovrednotiti.

Je potvarjanje resnice v zgodovinskih filmih pogosto?

Menim, da kar pogosto. Kot rečeno tu so navzoči subjektivni razlogi, nekaj se zavestno ali pa nehote zamolči ali pa prikaže drugače. Vlogo lahko igra tudi omejen čas, dolžina filma in umetniška svoboda.

Na katere načine vse ustvarjalci zgodovinskih filmov ovijajo fakte, dejstva v gledalcem privlačne filme?

Najbolj pogosto se uporabi ljubezenske zgodbe, prikaz otrok in verska čustva. Posamezniku se da tudi več teže, kot jo je dejansko imel, ljudi se polepša, prikaže se čim več spopadov in čim več krvi. Močno lahko vpliva tudi scenografija, fotografija in glasba. To so preizkušene metode nagovora, ki učinkovito delujejo na čustva ljudi. Danes in v preteklosti smo priča dovršenim filmom, ki jim s stališča filmske obrti ni kaj dosti očitati, lahko pa zavajajo s svojo vsebino oziroma prikazom zgodovinskih dejstev.

Ste tudi vi med gledanjem filma zapazili morebitne netočnosti, kar se tiče zgodovinskega dogajanja?

V primeru filma Sutjeska zgodovinska dejstva kar držijo, akterji so znani, potek bitke tudi. Posneto je tudi na terenih, kjer se je bitka dejansko odvijala. Iz različnih dokumentov izhaja, da je bil predsednik SFRJ Josip Broz Tito velik ljubitelj filmske umetnosti, ki je imel velik vpliv tudi na ta film. Iz zapisov Blaža Mandića¹, dolgoletnega Titovega svetovalca za tisk, ki je podrobno zabeležil Titove pogovore z ustvarjalci filma, je razvidno, da je takratni predsednik države stal na stališču, da morajo biti zadeve zgodovinsko čim bolj točno prikazane. Čeprav iz navedenih zapisov denimo izhaja, da ko so razpravljali o udeležbi Bolgarov v bitki na Sutjeski je Tito dejal, da je takrat bolgarsko topništvo nenehno streljalo na partizane. Vprašal pa se je kako to prikazati, da se ne bi sedaj preveč konfrontirali z Bolgari, ker bodo v tem primeru film težko predvajali v Sovjetski zvezi. To je bil namreč čas (1972), ko je Bolgarija spadala v t. i. vzhodni blok pod vodstvom Sovjetske zveze. Rešitev je videl v tem, da se vsekakor prikaže njihova uniforma s fašističnimi oznakami in da se to dosledno prikazuje.

Se vam zdi kot strokovnjaku zgodovinarske stroke potvarjanje zgodovine v filmih sprejemljivo oz. v katerih primerih (tj. kakšne razloge morajo po vasem imeti filmski ustvarjalci, da si vzamejo to pravico)?

Z vidika zgodovinske resnice nikakor ni sprejemljivo njeno potvarjanje. Umetniška svoboda ne more biti izgovor za potvarjanje resnice.

¹ Mandić, Blaž, Tito neispričano. Beograd: Javno preduzeče Službeni glasnik, 2017.

Rezultati

Iz intervjuja lahko na podlagi mnenja dr. Božidarja Flajšmana kot predstavnika zgodovinarske stroke sklepamo, da zgodovinske resnice ni sprejemljivo namerno potvarjati. Razumeti je treba sicer možna minimalna odstopanja med filmom in resničnimi dogodki kot posledico neizvedljivosti poustvarjanja identičnih razmer, vseeno pa odstopanja na vsak način ne smejo biti rezultat manipulacij, namernega prikrivanja oz. potvarjanja zgodovinskih dejstev.

Razprava

Prišla sem do zaključka, da postavljena hipoteza, tj. **»Filmska umetnost (v filmu Sutjeska) odstopa od resnice in jo iz različnih razlogov potvarja,«** v splošnem velja. Predstavila bom okvirne sklope razlogov za potvarjanje zgodovine, pred tem pa se čutim dolžno dodati, da so filmski ustvarjalci na nekaterih področjih dokaj dobro povzeli resnico. Slednje je razvidno npr. v poglavju »Neupoštevanje ukazov«, ki opisuje osredotočen filmski popis sicer majhnega, a pomembnega dogodka na fronti (neupoštevanje ukazov Dragojla Stojića, ki je ključno pozitivno vplivalo na partizanski preboj). Ustvarjalci so bili natančni tudi pri prikazu taktike bojevanja in uporabili tudi nemške tanke iz vojnega časa.

Kljub nekaterim doslednostim pa se po mojem mnenju v filmu jasno odraža dejstvo, da so bili ustvarjalci natančni pri navajanju zgolj tistih zgodovinskih dejstev oz. področij, ki bi fascinirala gledalca. Tako lahko nekaterim natančnostim navkljub hipotezo potrdim, saj jo dokazujejo netočnosti v filmu, kot je uporaba napačnih jezikov (v filmu se stotnik Deakin s Titom pogovarja angleško, medtem ko se je v resnici nemško).

Poleg tega so filmski ustvarjalci kljub temu, da so imeli na voljo za vprašanja tiste, ki so se dejansko borili v bitki na Sutjeski (torej pomanjkanje informacij ne more biti izgovor), nekatera dejstva o krutosti okoliščin namenoma omilili, kar po mojem mnenju ni pravično do gledalca. Temu je namreč »prihranjeno« veliko informacij o hudi lakoti na bojišču, ki je v filmu močno ublažena – menim, da s tem zavajajo gledalca, ki si v primeru nepoznavanja bitke z ogledom filma, ki resnične razmere krivi in spreminja, ustvari napačno podobo o zgodovinskih dogodkih. Gledalcu filma je tudi prikrito, da pa včasih za kolektivizem ni bilo prostora – bolnišnice II. divizije je med drugim bila prisiljena nečloveško pustiti onemogle ranjence v zasilno postavljenih bolnišnicah, saj enoti ti niso dovolili mobilnosti. Tovrstna dejstva so zaradi splošnega boljšega vtisa na gledalca izpuščena.

Razen omiljenja resnice pa je v filmu prišlo tudi do političnih manipulacij – npr. namerne izpustitve omembe Koče Popovića, poveljnika 1. proletarske divizije kot posledica trenj med Popovićem in Titom, ki je sodeloval pri snemanju. Tudi Velimir Bata Živojinovič, igralec v filmu Sutjeska, v dokumentarnem filmu Cinema Komunisto potrjuje obstoj političnih manipulacij: »Film je bil močno orožje propagande takratne partije.« (Turajlić, 2012).

Očitno je prišlo tudi do nekaterih sporazumov med udeleženci v bitki in ustvarjalci filma (npr. Vladimirjem Dedijerjem in scenaristom Branimirjem Ščepanovićem), ki so se dostikrat zaključila v prid filmskih ustvarjalcev, na nemalo mestih je torej slika na platnu podrejena umetniškemu navdihu ustvarjalcev.

Opazni so tudi sicer minimalne, a vseeno opazne pristranske odločitve o uprizoritvi partizanov in Nemcev, med katerimi je opazen dramatičen in malce pretirana kontrastna karakterizacija nasprotnih strani. Gledalcu je namreč takoj jasno, da je film jugoslovanskega izvora, saj nepristranskosti do vojne, ki se je odvijala v domovini ustvarjalcev filma, pri le-teh očitno ni bilo mogoče zmanjšati do popolne objektivnosti.

Hipotezo dokazuje tudi intervju z dr. Božidarjem Flajšmanom, ki potrjuje vseprisotnost potvarjanja zgodovine v zgodovinskih filmih.

Zaključek

Zaključim lahko, da filmska umetnost kljub nekolikošni sicer dovoljeni meri umetniške svobode le-te ne sme uporabljati kot razlog za izkrivljanje zgodovinskih dejstev, še posebej zato, ker včasih gledalcu film pomeni edini vir informacij o določenem zgodovinskem dogodku. Res je sicer, da film Sutjeska ni zgodovinski dokumentarni film, temveč igran umetniški zgodovinski film. Vseeno pa menim, da politična propaganda oz. težnja po mamljivi podobi ne smeta nadvladati nad resničnimi zgodovinskimi dejstvi do te mere, da so le-ta prikrojena, celo izkrivljena. V filmu je torej kljub nekaterim podrobnim uprizoritvam resnice še vedno večina zgodovinskih dejstev prikrojena, pa naj bo zaradi političnih manipulativnih vzgibov, želje po prizanašanju gledalcu, subjektivnega dojetanja vojne s strani ustvarjalcev ali zgolj umetniške svobode.

Svojo hipotezo tako ponovno potrjujem glede na navedeno, preučeno literaturo, intervju z dr. Flajšmanom ter glede na primerjavo literature s filmom. Namen naloge je bil torej dosežen. Tekom postopka pisanja naloge nisem, kar se tiče literature o zgodovinskem dogajanju bitke, naletela na nobeno oviro, saj je bilo zgodovinskega čtiva v knjižnicah mnogo. Po drugi strani pa mi je morda manjkal še kakšen dodaten vir, ki bi kritično presojal upodobitev in prikaz v filmu ter ju obrazložil. V prihodnje pa bi si sicer želela konstruktivno preučiti še druge, do sedaj neobdelane vidike primerjave filma in resnice. Kljub raziskavi je namreč zanimivih, celo presenetljivih tem za razpravo, kar se tiče razlik med filmom in zgodovinskimi dejstvi, še mnogo.

VIRI:

Deakin, F. W. D. 1976. *Gora trdnjava*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Flajšman, B. [intervju]. [21. 2. 2020]. *Potvarjanje resnice v zgodovinskih filmih*.

Goldstein, I. in S. 2017. *Tito*. Ljubljana: Modrijan.

Gorjanc, M. *Grozljivi zločini zloglasne 7. SS-divizije na ozemlju Jugoslavije*. [internet]. [citirano 15. 1. 2020]. Dostopno na naslovu: <https://www.svobodnabeseda.si/grozljivi-zlocini-zloglasne-7-ss-divizije-na-ozemlju-jugoslavije/>.

Husič, D. 1973. *Filmska Sutjeska*. Beograd: NIP Mladost.

Nikolič, N. 1982. *Z ranjenci prek Sutjeske (Iz dnevnika partizanskega zdravnika)*. Ljubljana: Založba Jaroslav Skrušny.

Operation "Schwarz" (1943-05-15). [internet]. [citirano 23. 11. 2019]. Dostopno na naslovu: <https://www.axishistory.com/books/135-campaigns-a-operations/anti-partisan-operations-in-croatia/1991-operation-qschwarzq-1943-05-15#>.

Popović, K. 1988. *Beleške uz ratovanje: dnevnik, beleške, dokumenti*. Beograd: BIGZ.

Ričard Barton: Ako Vas razočaram, izvršiću samoubistvo. [internet]. [citirano 27. 12. 2019]. Dostopno na naslovu: <https://www.xxzmagazin.com/ricard-barton-ako-vas-razocaram-izvrsicu-samoubistvo>.

Sutjeska: zbornik. 1967. Ljubljana: Zavod Borec.

Turajlić, M. *Cinema Komunisto (dokumentarni film)*. [DVD]. 2012. Beograd: Dribbling Pictures.